

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.46986.2215>
Print ISSN: X2588-414
Online ISSN: X2783-5081
Pages: 66-91

Received: 03/10/2023

Accepted: 19/01/2025

Original Research

“Council” and Conditional Maximum Political Participation (De-agentive); An Analytical Look at the Position of “Council” in the Political-Thematic Interpretation of the Quran

Ali Aqajani
*

Assistant Professor, Department of Political Science, Research
Institute of Hawzeh and University, Qom, Iran

Introduction

The concept of council is one of the most important Quranic terms that is perhaps most closely related to political participation. Throughout the political history of Muslims, the verses of council have been cited, analyzed, celebrated, and have been the subject of different interpretations to expand or narrow political participation, both in the past and in the modern era. Some, clinging to it, have called it equal to democracy and sometimes superior to it; some have called it the reduction of democracy to council, and some have called it the baptism of democracy. In any case, the concept of council in the Quran has a prominent place in the analytical systems of political interpretation of the Quran, political theology and political jurisprudence among Shiites and Sunnis, and it is closely related to political participation in any approach.

Political participation is related to important theories such as the Elitism theory and the Pluralism Theory, and these theories contract and expand the scope of political participation. Accordingly, there are different definitions of political participation (Firhi, 1998: 44; Mustafa, 1996: 9; Pai, 1991; Rash, 1998: 123). But Mukhtar's definition of political participation means active and

often conscious participation of individuals in society, individually or collectively, in the public sphere and the process of social influence and the exercise of power, decision-making, decision-making and implementation in a supportive, supervisory and competitive manner. On this basis, firstly, most unconscious actions are excluded. Secondly, passive actions are excluded. Also, desirable and ideal political participation from a religious perspective is an activity that considers the overall material and spiritual well-being of society and does not reduce it in a specific form and dimension, especially material well-being. Also, this research considers the relations and relationships of exercising power in society and towards the government. On this basis, the main question of the research is "what is the nature of the council in the Quran and what approach to it is the desired approach of the Quran"? The research hypothesis is that, based on the method of thematic interpretation, it seems that the council is one of the concepts from which political participation can be extracted and interrogated and has the ability to be evaluated in modern concepts. Based on this evaluation, it can be said that from the perspective of the Quran, the council is a signature concept different from consultation and has a kind of obligation in the public political arena, especially in the era of the occultation of the infallible, and from this perspective, it is considered an important pillar of the maximally conditional (and agential) political participation approach.

Research Background:

There are limited articles about political participation in the Quran and interpretations. Such as the article The Right of Citizens to Participate and Political Freedom with an Emphasis on the Holy Quran (Seyed Bagheri, 2018: 41-65) which has observed political participation and its role in freedom in three stages. Another article is Political Participation in the Islamic Utopia from the Perspective of the Quran and Hadiths (Yazdani, 2018: 48-73), which are directly related to the research topic. Also, parts of the book Government and Politics in the Quran (Qazi Zadeh, 2007) and also parts of books on the guardianship of the jurist or Islamic government. However, the independent work is very limited.

In recent years, three books have been published that are most related to the research topic. The book Political Participation in Shiite Political Jurisprudence (Yazdehi, 2017) is the first and most serious of these in this field and provides a jurisprudential description of political participation under two legitimate and illegitimate political systems. The book Political Participation Indicator in the Islamic Progress Model (Kholosi, 2016) is another book that has been published. Another work is the book "Shiite Political Jurisprudence Strategies for Expanding Political Participation" (Rahmani, 2015), which examines the patterns and strategies of political participation from the perspective of Shiite political jurisprudence.

There are also works about the council and its relationship with concepts such as democracy. Such as: Islam and Consultative Democracy (Mirahmadi, 2014), The Concept of Council in the Iranian Experience (Mirahmadi, 2015), Council and Pledge (Bazargan, 2000), Council and Democracy in Contemporary Shiite Political Thought (Attarzadeh, 2014), Council:

Intertextuality and Historical Experience (Al-Sayyid, 2006), Legitimacy of Government in the Quran (Aghajani, 2019), Tawfiq Muhammad al-Shawi and the General Theory of Council in Islam (Firhi, 2009).

Regarding the political participation and agency (principal-agent), which indicates the duality of the structure and agent relations, it has a limited and non-Quranic precedent (Lakzai, 2002: 135-160), which is discussed in detail and in the Quran, and the concept of conditional maximum is drawn under it. Accordingly, the innovation of the article is to propose two concepts of conditional maximum participation; which lacks any conceptual background; and non-agency participation; which has a very brief and elementary literature; and to compare them with each other. Also, the use of interrogative and deductive literature in relation to the idea of the article. Also, some new conclusions from the verses of the Quran, such as the necessity of a council and the necessity of acting as a result of a decisive vote from the council, are among them. The use of thematic interpretation and theological, narrative and historical references in line with this method is another innovation of the article.

Research Method:

The research is library-based and uses the method of thematic-ijtihadic interpretation. Various definitions have been proposed regarding thematic interpretation. Thematic interpretation is considered to be an ijtihadic interpretation in terms of its nature. In explaining the thematic interpretation, Seyyed Mohammad Baqir Sadr states that in this method, the interpreter does not examine the verses of the Quran verse by verse like an analysis, but rather the interpreter tries to focus his research on a topic of life, ideological or social issues or worldview that the Quran has addressed and explains, researches and studies it (Sadr, 2:12). Seyyed Mohammad Baqir Hakim (Hakim, 1999, 368-363) also follows the view of his teacher, Shahid Sadr. In these two definitions, the criterion of commonality of topics is not clear Set.

Others have defined it as “a science that discusses Quranic issues that are united in meaning or purpose. By collecting various verses and reflecting on them with a specific method and with specific conditions for expressing the verses and extracting the elements of the Quran and relating the verses to each other (Abdul Sattar, 1418 AH). Other different definitions have also been made (Sabhani, 1427 AH, Vol. 1:11. Muslim, 1421 AH:16). Muhammad Hadi also considers subject-based interpretation as a necessity. Knowledge considers the method of subject-based interpretation as responding to the issues raised; of course, sometimes the issue is from within the Quran and the answer is from within the Quran, and sometimes the issue is taken from the context of the realities of life and social needs and the answer is from the Quran. This second and correct method is interrogation, which is based on the words of the Commander of the Faithful: “This is the Qur’an, so interrogate it...” (Nahj al-Balagha, Sermon 158). In this regard, knowledge lists four types of thematic interpretation (Maroyan, 1387). Based on this, thematic interpretation can be considered to have two traditional and classical definitions and a new definition, specifically the view of Shahid al-Sadr. The article has entered into the

discussion based on the second definition, and of course it also has its own innovations and specific definition. The author's definition of thematic interpretation using some perspectives (Jalili, 1993: 170) is as follows: "It is an inquisitorial effort to systematically understand the Quran's view in the light of a theoretical collection of verses about scientific and theoretical issues and living topics arising from human knowledge that are united in meaning or purpose and the Quran is expected to have a true statement on the matter."

Conclusion:

The de-functional approach (at most conditional) in relation to the Shura verses and to political participation, in the stage of choosing a leader, despite accepting the divine text and appointment, also considers the people's political participation to be substantive (in addition to the path). Based on the Shura verses, consulting with the people or their representatives is not considered a decorative and marginal matter. Both consultation is necessary and commitment to consultation and the result that arises from consultation are, in short, necessary. Because the very formation of the council by the infallible shows the infallible's prior general commitment to its results. At least in cases where there is a decisive majority on an opinion and it convinces the infallible. Of course, in the case of the infallible and the infallible Imam, if there is any doubt about the commitment to the result of the consultation or if there are reasons that undermine it, there are no such reasons in the case of non-infallibles, and compliance with the result of the consultation is certain, at least in major matters. On this basis, in the era of occultation, public political participation and consultation with the people are mandatory both in the selection of the leader and in the process of political decisions. Of course, it is conditional on observing the prior conditions and precepts in the selection of the leader and the process of governance, but in any case, paying attention to public opinion and its participation in the decision-making and decision-making processes is necessary and necessary. Therefore, the political interpretation of the Quran and the approach to Shiite political theology are necessary and necessary, and the legitimacy of the emergence and survival of the religious state is tied to it, and the change in some interpretations can create a new approach in some strategies of political-religious governance.

Keywords

Council, Political Participation, Conditional Maximum Political Participation (De-agentive), Political-Thematic Interpretation of the Quran, Political Theology

DOI: <https://doi.org/10.22034/isqs.2025.46986.2215>

شاپای چاپی X2588-414

شاپای الکترونیکی X2783-5081

صفحات: ۶۶-۹۱

دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۱۱

پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۳۰

مقاله پژوهشی

«شورا» و مشارکت سیاسی حداکثری مشروط (واکار گزارانه)؛ نگاهی تحلیلی به جایگاه

«شورا» در تفسیر سیاسی-موضوعی قرآن

استادیار گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران

علی آقاجانی
*

چکیده

شورا یکی از مهم‌ترین مفاهیم در علوم سیاسی و در تفسیر سیاسی-موضوعی قرآن است که رابطه وثیقی با مشارکت سیاسی دارد. بر این پایه سوال اصلی تحقیق آن است که ماهیت شورا در قرآن چیست و چه رهیافتی بدان، رهیافت مطلوب قرآن است؟ فرضیه پژوهش مبتنی بر روش تفسیر موضوعی آن است که شورا از مفاهیمی است که مشارکت سیاسی از آن قابل استخراج و استنتاج بوده و قابلیت ظرفیت سنجی در مفاهیم مدرن را دارد که بر اساس این ظرفیت سنجی می‌توان گفت از منظر قرآن شورا، به مثابه مفهومی امضایی متفاوت از مشورت بوده و در عرصه عمومی سیاسی گونه‌ای از الزام را به‌ویژه در عصر غیبت معصوم دارد و با این نگاه، رکن مهم رهیافت مشارکت سیاسی حداکثری مشروط (واکار گزارانه) تلقی می‌شود. رهیافت واکار گزارانه (حداکثری مشروط) در رابطه با آیات شورا و نسبت به مشارکت سیاسی، در مرحله انتخاب رهبر باوجود پذیرش نص و نصب الهی اما برای مشارکت سیاسی مردم موضوعیت قائل است. مشورت با مردم و یا

نمایندگان مردم امری تزیینی قلمداد نمی‌شود. مشورت امری لازم است و هم التزام به نتیجه مشورت بالاجمال امری ضرور است. بر این پایه در عصر غیبت، مشارکت سیاسی عمومی و مشورت با مردم هم در انتخاب رهبری است و هم در جریان تصمیمات سیاسی مشروط به رعایت شرایط و زمینه‌های پیشینی به نحو الزامی جاری می‌شود و شرعیت حدوث و بقای دولت دینی با آن گره خورده است.

واژه‌های کلیدی: شورا، مشارکت سیاسی، مشارکت سیاسی حداکثری مشروط (واکار گزارانه)، تفسیر سیاسی- موضوعی قرآن، کلام سیاسی.

مقدمه:

مشارکت سیاسی یکی از مهم‌ترین مفاهیم در علوم سیاسی است و از ظریف‌ترین چالش‌های سیاسی و معرکه آرا هم در ساحت نظر و هم در صحنه عمل در جامعه ایرانی و در دوره معاصر محسوب می‌شود. بحث مشارکت سیاسی به‌عنوان یکی از دقایق مهم و گلوگاه‌های حساس این رویکرد می‌باید از جوانب مختلف مورد توجه و بررسی قرار گیرد. این در حالی است که اصلی‌ترین منبع الهام در نگرش اسلامی، قرآن کریم است. بر همین اساس بررسی آیات مربوط به مشارکت سیاسی و زیرمجموعه‌های مرتبط با آن می‌تواند برای گره‌گشایی نظری و عملی مؤثر افتد.

از سوی دیگر مفهوم شورا یکی از واژگان قرآنی پراهمیت است که شاید نزدیک‌ترین نسبت را با مشارکت سیاسی داشته باشد. آیات شورا در طول تاریخ سیاسی مسلمانان مورد استناد، تحلیل، تجلیل و محمل تفسیرهای متفاوت جهت توسعه یا ضیق مشارکت سیاسی چه در گذشته و چه در عصر مدرن قرار گرفته است. برخی با تمسک بدان آن را مساوی دموکراسی و گاه برتر از آن؛ برخی تقلیل دموکراسی به شورا و پاره‌ای غسل تعمید دموکراسی خوانده‌اند. در هر حال مفهوم شورا در قرآن جایگاه برجسته‌ای در دستگاه‌های تحلیلی تفسیر سیاسی قرآن، کلام سیاسی و فقه سیاسی نزد شیعه و سنی دارد و ربط وثیقی با مشارکت سیاسی با هر رویکردی می‌یابد.

مشارکت سیاسی با نظریه‌های مهمی مانند نظریه‌نخبه‌گرایی^۱ و نظریه کثرت‌گرایی^۲ در ارتباط است و این نظریه‌ها دامنه مشارکت سیاسی را دچار قبض و بسط می‌کنند. بر این اساس تعاریف مختلفی از مشارکت سیاسی وجود دارد (فیرحی، ۱۳۷۷: ۴۴؛ مصفا، ۱۳۷۵: ۹؛ پای، ۱۳۷۰؛ راش، ۱۳۷۷: ۱۲۳). اما تعریف مختار مشارکت سیاسی را

¹ Elitism theory

² pluralism Theory

به معنای شرکت فعالانه و اغلب آگاهانه افراد جامعه به صورت فردی یا جمعی در عرصه عمومی و فرایند نفوذ اجتماعی و اعمال قدرت، تصمیم سازی، تصمیم گیری و اجرا به صورت حمایتی، نظارتی و رقابتی می داند. بر این پایه اولاً اکثر کنش های غیر آگاهانه خارج می شود. ثانياً کنش های منفعلانه خارج می گردد. هم چنین مشارکت سیاسی مطلوب و آرمانی از دیدگاه دینی فعالیتی است که سعادت جامع مادی و معنوی جامعه را مدنظر قرار دهد و به شکل و بعد خاصی از آن به ویژه سعادت مادی تقلیل نیابد. هم چنین در این تحقیق مناسبات و روابط اعمال قدرت در جامعه و نسبت به حکومت مدنظر است.

رهیافت مشارکت سیاسی حداکثری مشروط (واکار گزارانه) سنتی از نظریه های واگذارانه هابزی و کار گزارانه لاک (جان لاک) در اندیشه سیاسی غرب و نظریه های توکیل و ولایت در اندیشه سیاسی شیعه است. از طرفی در نظریه های اسلامی نیز فقیه را نایب امام معصوم (ع) و دارای ولایت می داند (واگذاری) و از طرف دیگر برای از قوه به فعل درآمدن این ولایت و مبسوط الید شدن فقیه، از حیث شرعی نیازمند حمایت آحاد جامعه است (کارگزاری) و چنانچه رأی مردم در راستای کلیت دین و احکام شرع باشد، شرطیت پیدا می کند. در این نظریه برخلاف نظریه دوم فقیه ولایت دارد اما فعلیت ولایت او منوط و مشروط به پذیرش و رضایت و مشارکت مردم به صورت جزء العله است

بر این پایه سوال اصلی تحقیق آن است که ماهیت شورا در قرآن چیست و چه رهیافتی بدان، رهیافت مطلوب قرآن است؟ فرضیه پژوهش آن است که بر پایه روش تفسیر موضوعی به نظر می رسد شورا از مفاهیمی است که مشارکت سیاسی از آن قابل استخراج و استنتاج بوده و قابلیت ظرفیت سنجی در مفاهیم مدرن را دارد که بر اساس این ظرفیت سنجی می توان گفت از منظر قرآن، شورا به مثابه مفهومی امضایی متفاوت از مشورت بوده و در عرصه عمومی سیاسی گونه ای از الزام را به ویژه در عصر غیبت معصوم دارد و با این نگاه رکن مهم رهیافت مشارکت سیاسی حداکثری مشروط (واکار گزارانه) تلقی می شود.

پیشینه پژوهش:

درباره مشارکت سیاسی در قرآن و تفاسیر مقالات محدودی وجود دارد. مانند مقاله حق مشارکت شهروندان و آزادی سیاسی با تأکید بر قرآن کریم (سید باقری، ۱۳۹۷: ۴۱-۶۵) که مشارکت سیاسی و نقش آن در آزادی را در سه مرحله رصد کرده است. مقاله دیگر نیز مشارکت سیاسی در آرمان شهر اسلامی از منظر قرآن و روایات (یزدانی، ۱۳۹۷: ۴۸-۷۳) است که این دو مقاله مستقیم مرتبط با موضوع پژوهش اند. نیز بخش هایی از کتاب حکومت و سیاست در قرآن (قاضی زاده، ۱۳۸۶) و همچنین بخش هایی از کتاب های پیرامون ولایت فقیه و یا حکومت اسلامی. اما اثری به صورت مستقل بسیار محدود است.

در سال‌های اخیر سه کتاب به بازار نشر آمده است که بیشترین ارتباط را با موضوع پژوهش دارند. کتاب مشارکت سیاسی در فقه سیاسی شیعه (ایزدهی، ۱۳۹۶) نخستین و جدی‌ترین آن است در این زمینه به شمار می‌رود و توصیفی فقهی از مشارکت سیاسی ذیل دو نظام سیاسی مشروع و نامشروع به دست داده است. کتاب شاخص مشارکت سیاسی در الگوی پیشرفت اسلامی (خلوصی، ۱۳۹۵) کتاب دیگری است که به چاپ رسیده است. دیگر اثر، کتاب راهکارهای فقه سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی (رحمانی، ۱۳۹۴) که الگوها و راهکارهای مشارکت سیاسی با نگاه فقه سیاسی شیعه بررسی شده است.

درباره شورا و ارتباط آن با مفاهیمی مانند دموکراسی نیز آثاری وجود دارد. مانند: اسلام و دموکراسی مشورتی (میر احمدی، ۱۳۹۳)، مفهوم شورا در تجربه ایرانی (میر احمدی، ۱۳۹۴)، شورا و بیعت (بازرگان، ۱۳۷۸)، شورا و دموکراسی در اندیشه سیاسی معاصر شیعه (عطارزاده، ۱۳۹۳)، شورا؛ بین نص و تجربه تاریخی (السید، ۱۳۸۵)، توفیق محمدالشاوی و نظریه عمومی شوری در اسلام (فیرحی، ۱۳۸۸).

اما درباره مشارکت سیاسی واکار گزارانه (ولی - عامل) که از دوجانبگی مناسبات ساختار و کارگزار حکایت دارد به صورت کاملاً مجمل و غیر قرآنی سابقه محدودی دارد (لک‌زایی، ۱۳۸۱: ۱۳۵ - ۱۶۰) که در این پژوهش مفصل و قرآنی پرداخته می‌شود و مفهوم حداکثری مشروط ذیل آن ترسیم می‌شود. بر این اساس نوآوری مقاله طرح دو مفهوم مشارکت حداکثری مشروط؛ که فاقد هرگونه پیشینه مفهومی است؛ و مشارکت واکار گزارانه؛ که ادبیات بسیار اجمالی و ابتدایی دارد؛ و تطبیق آن‌ها بر یکدیگر است. نیز به کارگیری ادبیات استنطاقی و استخراجی در نسبت با ایده مقاله است. همچنین برخی استنتاجات تازه از آیات قرآن مانند لزوم شورا و لزوم عمل به نتیجه رای قاطع برآمده از شورا، از زمره آن است. به کارگیری تفسیر موضوعی و استنادات کلامی، روایی و تاریخی در راستای این شیوه، نوآوری دیگر مقاله است.

۱. چارچوب روشی:

پژوهش، کتابخانه‌ای است و از روش تفسیر موضوعی اجتهادی استفاده می‌کند. درباره تفسیر موضوعی، تعاریف مختلفی مطرح شده است. تفسیر موضوعی به لحاظ ماهیت، تفسیری اجتهادی به شمار می‌رود. سید محمدباقر صدر در تبیین تفسیر موضوعی بر آن است که در این روش مفسر آیات قرآن را آیه به آیه همانند تجزیه‌ای بررسی نمی‌کند بلکه مفسر می‌کوشد تحقیقات خود را روی یک موضوع از موضوعات زندگی، ایدئولوژیکی یا اجتماعی یا جهان‌بینی که قرآن متعرض آن شده متمرکز سازد و آن را تبیین و تحقیق و مطالعه نماید (صدر، بی تا: ۱۲). سید محمدباقر حکیم (حکیم، ۱۳۷۸، ۳۶۸ - ۳۶۳) نیز بر دیدگاه استاد خود شهید صدر است. در این دو تعریف معیار اشتراک موضوعات روشن نیست.

برخی دیگر آن را این گونه تعریف کرده‌اند «علمی که درباره قضایای قرآنی که از لحاظ معنا یا غایت باهم متحدند بحث می‌کند. از طریق گردآوری آیات متفرقه و تأمل در آنها با روش مخصوص و با شروط خاص برای بیان آیات و استخراج عناصر قرآن و ربط آیات با یکدیگر (عبدالستار، ۱۴۱۸ق). تعاریف مختلف دیگری نیز صورت گرفته است (سبحانی، ۱۴۲۷ق، ج ۱: ۱۱. مسلم، ۱۴۲۱ق: ۱۶). محمد هادی معرفت نیز تفسیر موضوعی را یک ضرورت به شمار می‌آورد. معرفت شیوه تفسیر موضوعی را پاسخ‌گویی به مسأله‌های مطرح شده می‌داند؛ البته گاه مسأله از درون قرآن و پاسخ هم از درون قرآن است و گاه مسأله از متن واقعیت‌های زندگی و نیازهای اجتماعی گرفته می‌شود و پاسخ آن از قرآن. که این شیوه دوم و درست، استنتاج است که بر اساس کلام امیرمؤمنان است: «ذَلِكَ الْقُرْآنُ فَاسْتَنْطِقُوهُ...» (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۸). معرفت در این جهت چهارگونه تفسیر موضوعی را بر می‌شمارد (مرویان، ۱۳۸۷).

بر این اساس می‌توان تفسیر موضوعی را دارای دو تعریف سنتی و کلاسیک و تعریف جدید و مشخصا نگاه شهید صدر دانست. مقاله بیشتر بر اساس تعریف دوم وارد بحث شده است و البته ابتکارات و تعریف مختص خود را نیز دارد. تعریف مختار پژوهش از تفسیر موضوعی با استفاده از برخی دیدگاه‌ها (جلیلی، ۱۳۷۲: ۱۷۰) چنین است «کوششی است استنتاجی در فهم روش‌مند نظر قرآن در سایه گردآوری مبتنی بر تئوری آیات پیرامون مسائل و موضوعات زنده علمی و نظری برخاسته از معارف بشری که که از لحاظ معنا یا غایت با هم متحدند و انتظار می‌رود قرآن سخن حقی در آن خصوص داشته باشد».

۲. تمهیدی بر نگرش تحلیلی به آیات شورا:

۱. تفاوت شورا و مشورت:

نکته‌ای که در پردازش بحث و ارتباط آن با مشارکت سیاسی مفید است توجه به تفاوت احتمالی میان مشورت و شورا است. مشورت مسایلی اعم از عرصه عمومی و عرصه خصوصی را دربر می‌گیرد. در حالی که شورا عمدتاً مفهومی در عرصه عمومی است. آیات و روایات مربوط به مشورت عمدتاً بر مجرای شخصی و تصمیم‌گیری فردی تأکید می‌گذارد اما نباید آن را با شورا یکسان انگاشت. چنان‌که برخی دیگر از اندیشمندان نیز بر این نظرند (الشامی، ۱۴۱۳ق: ۷). روایات گوناگون پیرامون مشورت نیز اکثراً همین سرشت را دارند. مثلاً مشورت امام علی با عبدالله بن عباس درباره پذیرش خلافت پس از قتل عثمان در سال ۳۵ قمری (طبری، ج ۴: ۴۰۶).

یا علی (ع) به ابن عباس فرمود بر تو است اظهار نظر کنی و من فکر کنم. اگر با نظر تو مخالفت کردم از من اطاعت کنی (حکمت ۳۲۱ نهج البلاغه). این‌جا نیز بحث شورا نیست بلکه سخن از مشورت زمامدار با مشاور خود است که امری منطقی است. از همین دسته است روایاتی که بر مشورت و سپس عزم فردی دلالت

دارند. مانند حدیثی از امام رضاع که می فرمایند: «إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ كَانَ يَسْتَشِيرُ أَصْحَابَهُ ثُمَّ يَعْزِمُ عَلَى مَا يُرِيدُ (برقی؛ ج ۲: ۶۰۱؛ عاملی؛ ج ۱۲: ۴۴). این گونه روایات نیز دلالت بر مشورت و مشاوره و نه شورا دارد. ضمن آن که در برخی روایات یریدالله آمده است.

یا حضرت علی (ع) در سفارشاتش به فرزندش محمد بن حنفیه فرمود: «آراء دیگران را با همدیگر ضمیمه کن سپس بهترین آن ها را که به صواب و درستی نزدیک تر و از باطل و خطاء دورتر است انتخاب کن زیرا کسی که خودرأی باشد در معرض خطر است و کسی که از آراء دیگران استقبال کند موارد خطاء را می شناسد (صدوق، ۱۴۱۳ ق، ج ۴: ۳۸۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۶ ق، ج ۲۶: ۲۳۳؛ حرّ عاملی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱۲: ۴۶).

اما این گونه روایات در اهمیت مشاوره فردی و نه نهادی است. که در مشاوره فردی تصمیم با شخص است اما در مشاوره نهادی تصمیم جمعی است اما اجرای آن از مجرای فرد مسوول است. مشورت امری اصالتاً فردی محسوب می شود که حتی در فرایند سیاسی نیز زمامدار جامعه به صورت فردی با مشاوران و یا هر آن کس که تشخیص دهد به مشورت می پردازد و هدف آن آگاهی به جوانب موضوع و روشن شدن ذهن برای تصمیم گیری است که البته این نوع نیز مرتبط با مشارکت سیاسی است. اما شورا نه فردی که نهادی اجتماعی است که ماهیت عرفی آن مبتنی بر تصمیم گیری جمعی نسبت به منافع و مصالح و حقوق مشترک است. شورا در ذات و رویه عرفی و تاریخی خود چیزی فراتر از مشورت صرف است. در مشورت عموماً دیگران ذی نفع در موضوع نیستند. اما در شورا به مثابه نهادی اجتماعی مشارکت کنندگان در شورا ذی نفع تلقی می گردند.

از این رو به نظر می رسد عبارت و شاورهم فی الامر در آیه شریفه در وهله نخست دلالت بر نهاد شورا و مشارکت عمومی دارد. هم چنین آیه و امرهم شوری بینهم در مقام قضیه حقیقیه و فارغ از مکی بودنش. زیرا منظور از امر امور عمومی و سیاسی و اجتماعی است. هم چنین با توجه به پس زمینه مربوط به وقایع جنگ احد و برگزیدن روش مواجهه با مشرکان از طریق شورا این مساله تقویت می شود. بنابراین چنین تفکیکی را در آن زمان هم می توان نشان داد. البته در رویه ها و سازوکار آن طبیعی است که تفاوت های جدی با امروز وجود دارد.

بر این اساس به طور کلی شورا برای تصمیم گیری جمعی بر پایه اکثریت و ضوابطی است که مورد توافق پیشینی قرار گرفته است. در زمان قدیم از جمله در زمان رسول اکرم نیز چنین بوده است. گاه مشورت فردی بوده است و گاه در میان عموم مسلمین یا جمعی از افراد جلسه شورا برگزار می شده است مانند آنچه در دارالندوه یا در سقیفه صورت می گرفته است. چنان که تصمیم نسبت به جنگ احد به صورت شورایی بوده است. برخی موارد این تفکیک در عصر رسول و صدر اسلام واضح و برخی موارد غیر واضح است. البته در کم و کیف شورا

به مثابه نهاد می توان سخن گفت و سناریوهای مختلف در شورا را مورد بررسی قرار داد و نسبتشان با مشارکت سیاسی را سنجید اما اصل نهادی بودن شورا به نظر مسجل می رسد.

۲. شورا مفهومی امضایی و نه تاسیسی:

نکته دیگر آن است که امر مشورت و زان پس شورا در امور سیاسی و حکومتی از دیرباز در جوامع مختلف سریان داشته است. در جامعه مکه و مدینه نیز چنین بوده است. به طور مشخص در مکه قصی بن کلاب جد چهارم رسول اکرم پس از دست یابی به ریاست و سیادت به تاسیس مکانی برای مشورت او با مردم و مشورت مردم با او دست زد. امری که در سایر قبایل و شهرها نیز انجام می گرفته است. بر این اساس کنش سیاسی پیامبر مبتنی بر سیره عقلا و سبک زندگی اجتماعی تایید شده توسط خداوند است که احکام امضایی را بر می سازد.

از این منظر شورا سابقه ای درازدامن در قبایل و شهرهای جزیره العرب از جمله مکه داشته و بر همین پایه شاید اساسی ترین اقدام قصی در مکه تأسیس دارالندوه بود که منصب های سیاسی و امور اجتماعی را سازمان دهی می کرد. مشارکت در دارالندوه محدود به فرزندان قصی و یاران وی از قریش بود. اجتماع بزرگان مکه در دارالندوه تشکیل می شد و در این مجلس، جمعی از شیوخ و اشراف قریش بودند که در بین آنها افراد زیر چهل سال راه نمی یافتند. انتخاب آنها بر حسب ثروت و خدماتی بود که به انجام رسانده یا بر اساس شأن و منزلت اجدادشان بود، به طوری که فرزندان قصی می توانستند بدون این که به سن چهل سالگی رسیده باشند (ازرقی، ۱۳۶۸: ۸۸) در این مجلس حضور یابند. غیر از فرزندان قصی افراد دیگر قریش در صورتی می توانستند در آنجا حضور یابند که چهل سال داشته باشند. دارالندوه محل گفتگو و تصمیم گیری درباره امور سیاسی، امور نظامی، امور اجتماعی و امور اقتصادی مکه بوده است. تصمیم های زیر را می توان در زمره تصمیم های مهم و تاریخ ساز دارالندوه دانست. پیمان خزاعه و بنی هاشم (ابن سعد، ۱۴۲۱ ق، ج ۱: ۶۶؛ ابن حبیب، ۱۹۶۴: ۸۹). فراهم شدن زمینه پیمان حلف الفضول (مسعودی، ۱۹۶۵ - ۱۹۷۹؛ ج ۳: ۹). تصمیم قریش برای قتل پیامبر (ص) که منجر به هجرت آن حضرت در لیلۃ المبیت شد (ابن هشام، ج ۲: ۱۲۴؛ ابن سعد، ج ۱: ۱۹۳ - ۱۹۴).

بر این پایه شورا نهادی امضایی و دارای سابقه زیاد در میان مردم و مکه و مدینه و اکثر ملت های آن دوران با لحاظ تفاوت های خاص ملل بوده است که مبتنی بر قواعدی بوده است که در آنها اگرچه نقش رهبر و فرمانده برجسته است اما در نهایت تصمیم جمعی بوده است. این موضوع ارتباط آن را با مساله مشارکت سیاسی برجسته می سازد.

صورت‌بندی مفهومی آیات شورا^۱:

شورا یکی از مهم‌ترین عناوین همبسته با مشارکت سیاسی در ادبیات سیاسی اسلامی است که رهیافت‌های گوناگونی نسبت به آن وجود دارد. ارتباط شورا با مشارکت سیاسی به‌ویژه مربوط به نقش مردم در فرایند تصمیم‌گیری در دولت‌دینی است. البته در گزینش رهبری خاصه در عصر غیبت هم موثر است. بر این اساس با توجه به اهداف شورا روشن می‌شود که شورا در مشارکت سیاسی هم موضوعیت و هم طریقت دارد. برخی شورا را به سه قسم شورای پیش از حکومت، شورای مقارن حکومت و شورای پس از حکومت تقسیم کرده‌اند که تقسیم خوبی است. اما شورای شرعی را تنها در شورای پس از حکومت و در مواردی که بیانی از جانب خدا و رسول نباشد دانسته‌اند (اراکي، ۱۳۸۸). که نشان می‌دهد در فضای عدم تفکیک دوره حضور و غیبت باقی مانده‌اند. ضمن آن‌که این رویکرد که نگاهی حداقلی و منفعلانه به مشارکت سیاسی دارد حتی در شورای پس از حکومت نیز تصمیم‌نهایی را از شورا سلب کرده و آن را متعلق به رهبر اعم از معصوم و غیر معصوم می‌داند (اراکي، ۱۳۸۸: ۲۹). که البته از دیدگاه مختار پژوهش مورد مناقشه و حداقل تفصیل قرار گرفته و رهیافت مطلوب ذیل آیات مربوطه تبیین می‌گردد.

مشورت و واژه‌های مترادف آن از ماده شور و در لغت از شار، «شارالعسل» به معنای بیرون آوردن عسل ناب از کندو گرفته شده است (ابن منظور، ۱۴۰۸ق. ج ۴: ۴۳۴). شورا به معنی مشورت کردن، کنکاش، رایزنی، شور، رأی، تدبیر و در اصطلاح به معنای بررسی کردن و تجزیه و تحلیل یک مسئله به‌طور گروهی برای استخراج بهترین رأی است.

در وجه سیاسی منظور از واژه شوری عبارت از مشارکت افراد اجتماع و حضور و همکاری آزادانه آنها در مشاوره و گفتگو قبل از اتخاذ هرگونه تصمیم و قرار است. به عبارتی «شوری» برای جمع افراد، اعم از گروه‌ها، اقلیت‌ها، حق گفتگوی آزاد و مناقشه پیرامون ادله و استدلال‌های همه شرکت‌کنندگان در گفتگو را تضمین می‌کند (الشاوی، ۱۴۱۴: ۳۱) که در عمل متضمن لزوم توجه فرمانروایان به مشورت کارشناسان، صالحان و مشارکت آنان در امور سیاسی را می‌رساند (امین، ۱۳۷۶: ۱۶) یعنی حق امت در مشارکت سیاسی در امور حکومت و تصمیم‌گیری (عبدالخالق، ۱۳۱۹ق، ۴۱).

منظور سیاسی از امر: واژه امر در اصل معنای فرمان، دستور و تدبیر را می‌رساند. در قرآن نیز از نظر مفهوم همین گونه است و اساساً اشاره به مفاهیم سیاسی و حکومتی بیشتر با این واژه است. اما در مصادیق متعددی به‌کار رفته است. از جمله مصادیقی چون عذاب (یونس، ۲۴). نظرات و چاره‌جویی (یوسف، ۱۰۲). راغب معنای

دو آیه ۳۸ شوری و ۱۵۹ آل عمران.^۱

این واژه را همان شأن عنوان نموده، لفظ عامی که بر همه افعال، اقوال و احوال صدق می‌کند (راغب، ۱۴۰۴: ۲۰). در این‌که منظور از امر چه می‌تواند باشد تقریباً تمامی یا اکثریت قریب به اتفاق تفاسیر معاصر شیعه معنای آن را عام و شامل امور سیاسی و اجتماعی مهم شمرده‌اند (همدانی، ج ۳: ۱۹۲؛ پرتوی از قرآن، ج ۵: ۳۲۳؛ ابن عاشور، ج ۳: ۲۱۳). بنابراین مراد از امر امور حکومتی و اجتماعی مهم نیز می‌باشد.

استدلال به اطلاق آیه ۳۸ سوره شوری

استدلال به آیه (والذین استجابوا لربهم و اقاموا الصلوة و امرهم شوری بینهم و مما رزقناهم ینفقون) در رابطه با مقوله مشارکت سیاسی نیازمند اثبات اموری است از جمله این‌که شامل امور حکومتی کلان می‌گردد. آیه دال بر انشا به صیغه اخبار است. معارضی جهت اثبات دلالت آن وجود ندارد و مشاورین همه امت اسلامی یا نخبگان هستند. در آیات مشورت رویکرد ما در مشارکت حداکثری مشروط/واکارگذارانه بر آن است که می‌توان و یا می‌باید میان دوره معصوم و حضور و دوره غیبت تفاوت قایل شد و این دوره از اطلاق و عموم مشورت خارج است. در انتخاب رهبر و گزینش آن در دوره حضور نصوص قطعی آن را از دایره رای اکثریت و گزینش مردمی خارج می‌سازد که پرداختن بدان از موضوع و مجال بحث خارج است و پیش‌فرض مساله است. اما در اعمال حکومت قایل به تفصیلیم که در جای خود بدان خواهیم پرداخت. نکته دیگر آن است که ما در صدد نفی مدیریت فردی نیستیم بلکه در مقام ضرورت توجه و دادن وزن کافی به مشارکت سیاسی و عمومی مردم و نخبگان هستیم.

آیه ۳۸ شوری در مقام بیان ویژگی‌های مومنان است و در واقع در صدد ذکر الزامات و پی‌آمدهای ایمان است که در کنار اجابت پروردگار، برپاداشتن نماز و انفاق از مال، مشورت نیز آمده است. این آیه را برخی دلالت فقهی بر وجوب مشورت ندانسته و برخی نیز دانسته‌اند. اما فارغ از بحث فقهی واضح است که لسان آیه زبان ضرورت و لزوم، در ادبیات قرآنی است. امر در این آیه کلیه امور و مسایل شخصی و اجتماعی را دربر می‌گیرد. دو دیدگاه درباره آیه وجود دارد برخی آن را نامربوط به امور حکومتی دانسته و معتقدند دلالت مستقیمی بر مسایل اجتماعی و سیاسی ندارد و به نظر می‌رسد این آیه بر خلاف آیه ۱۵۹ آل عمران در درجه نخست بیان‌گر اهمیت و ضرورت مشورت در زندگی فردی و اجتماعی آحاد مومنان است و دلالت خاص و مشخصی بر نهاد سیاسی و اجتماعی شورا ندارد. گرچه به صورت ثانوی و مطابقی بر آن نیز ناظر است. اما رویکرد دیگر امر را ناظر بر مسایل سیاسی دانسته و سخن آیه را درباره حیات اجتماعی مومنان می‌داند. در هر صورت در ورود مسایل اجتماعی و سیاسی و نحوه مدیریت آن‌ها در حکومت دینی یا مومنان شکی نیست و هر دو رویکرد آن را دربر می‌گیرد و جزیی از مدلول آیه می‌شمارد. بحث دیگر آن است که برخی برآنند آیه

موضوعیت نسبت به معصوم ندارد و تنها طریقت دارد در حالی که حتی اگر مشورت طریقی هم باشد خللی به بحث ما در لزوم مشارکت سیاسی نمی‌زند. بلکه لزوم بیشتر را می‌رساند زیرا در این فرض معصوم با آن‌که نیازی به مشورت و شورا ندارد اما خود را بدان ملزم می‌داند از این‌رو این امر به طریق اولی بر غیر معصوم لازم و فرض است.

اشکال دیگر به آیه آن است که نزول آیه در مکه بوده و هیچ مساله اجتماعی و سیاسی مطرح نبوده است. پاسخ آن است که گر چه آیه به احتمال بسیار مکی است اما مدلول «و امرهم شوری بینهم» نه قضیه خارجییه بلکه قضیه حقیقیه است. یعنی در مقام بیان موضوعی حقیقی و کلی است و شان نزولی خاص ندارد. در مکه نیز به جز مسایل و احوال شخصی دعوت پیامبر واجد بار سیاسی و اجتماعی هم بوده است. بر این اساس اگرچه دلالت اولی خارجی بر امور سیاسی ندارد اما واجد دلالت التزامی و عام است. البته باید اشاره شود که برخی نیز پاره‌ای آیات سوره شوری از جمله این آیه را مدنی دانسته‌اند (طباطبایی، ۱۳۹۰ ق. ج ۱۸: ۶).

تمسک به آیه در وجوب یا عدم وجوب شورا: نخستین مساله در نسبت با مشارکت سیاسی آن است که اصل تمسک به شورا در زمان حضور و غیبت چگونه است. الزامی است یا غیر الزامی؟ رویکرد مشارکت واکارگزارانه و رهیافت پژوهش تشکیل شورا را در عصر حضور و غیبت لازم می‌شمرد و معتقد است ادبیات آیه ادبیات الزام است بدین معنا که آیه رویه مؤمنان را در امور سیاسی مبتنی بر شورا می‌خواند. البته کم و کیف آن متفاوت است. چنان‌که تفاسیری نیز بر این نظرند. هر چند برخی از آن‌ها تبعیت از رای شورا را برای معصوم لازم ندانسته‌اند اما رجوع به شورا را لازم و واجب دانسته‌اند. به‌طور مثال احسن‌الحديث بر آن است که جمله و امرهم شوری بینهم حاکی از موضوعیت شورا در اسلام است (قرشی، ۱۳۷۱، ج ۹: ۴۹۸).

بر این اساس حاکم نباید استبداد بورزد بلکه باید به اهل رأی و اهل خبره رجوع کند. آرای آن‌ها را بشنود به گونه‌ای که احتمال خطا کاهش یابد اما پس از آن تصمیم با اوست. وجوب اطاعت اولی الامر مانع از آن نیست که در صدور فرمان متوسل به شورا شوند. می‌توان گفت که شورا در تمام امور مسلمین یک قاعده اساسی است. مگر آن‌که دلیل خاصی وجود داشته باشد. زیرا کلمه‌ی و امرهم اگر عمومیت یا اطلاق هم نداشته باشد ظهور در عنوان آن، از این جهت افاده عموم می‌دهد. چنان‌که تفسیر من وحی القرآن بر همین مطلب تاکید دارد (همان: ۱۹۱-۱۹۲).

از بررسی قرآن و سیره پیامبر و معصوم بر می‌آید که مشورت برنامه مستمر مؤمنان است و پیامبر نیز با آن‌که عقل کل بود و با مبدأ وحی ارتباط داشت در مسائل مختلف اجتماعی و اجرایی، در جنگ و صلح و امور مهم دیگر به مشورت با یاران می‌نشست. در همین راستا سه نظریه درباره‌ی شورا می‌توان احصا و بیان کرد. نظریه نخست که می‌گوید شورا حق است و دومی آنرا تکلیفی واجب می‌داند و سومین نظریه تلفیقی از این دو نظریه

است که نظریه متقن‌تر و مناسب‌تری است. براساس این نظریه بر حاکم شرع گرچه فقیه عادل باشد جایز نیست که در مدیریت خود برای امت هرچه خود می‌خواهد بگرداند. بلکه بر او واجب است که با دیگران مشورت کند. آن‌گاه بر پایه این مشورت تصمیم بگیرد. همان‌گونه که تفسیر هدایت هم بدان اشاره دارد (تفسیر هدایت، ج ۱۲: ۳۶۵).

در همین جهت است که برخی از تفاسیر در زمان غیبت نه تنها بر لزوم تمسک به شورا تاکید دارند بلکه بر وجوب و نیز انحصار آن در مدیریت جامعه اشاره می‌کنند. و شورا را متشکل از نخبگان عالم و عابد و متقی در اموری که جامعه در تشخیص حکم یا موضوع آن متحیر یا مشکوک است و یا مورد اختلاف از امور شخصی، اجتماعی و سیاسی و غیر آن است می‌دانند. زیرا برآنند که مؤمن غیر معصوم هر که باشد در علم و شناخت مطلق نیست بلکه محتاج به شورا است. البته انحصار به شورا شاید مقرون به صحت نباشد اما در بعد کلان و در همراه کردن جامعه قطعاً ضرورت دارد.

چنان‌که برخی دیگر نیز لزوم شورا را برای پیامبر در غیر وحی و امر الله معتقد اند و می‌نویسند: «شخص پیغمبر هم با آنکه به او وحی و الهام می‌شده است از این احتیاج طبیعی مستغنی نبوده است، و البته آنچه را دیگران لیاقت فهمش را نداشتند و مختص بوحی بوده است همه چشم و گوش بسته اطاعت می‌کرده‌اند و غیر آنچه مربوط به وحی است که پیغمبر (ص) هم جز در موقع مقتضی نمی‌تواند بفهمد مانند بقیه کارهای زندگی با مشورت انجام می‌شده است، و احتیاج به استدلال بر این مطلب نیست که پیغمبر در کارهای زندگی با همان اصول و وسائل عمومی رفتار می‌کرده است و وسیله‌ی خاص برای کارهای خود نداشته است و استفاده از فکر و عمل دیگران هم یکی از لوازم اصلی زندگی است» (عاملی، ج ۲: ۲۵۷).

هم چنین مفسران و فقهای از اهل سنت نیز بر لزوم آن نظر داده‌اند. در علمای سلف آنان، حسن بصری و سفیان ثوری بر پیامبر رجوع به شورا را واجب می‌دانسته‌اند (ابن عاشور، ج ۳: ۲۶۹). مذهب مالکیه بالکل آنرا لازم و واجب می‌داند (ابن عاشور، ج ۳: ۲۶۸). در مذهب شافعی خود شافعی مستحب اما بسیاری دیگر از علمای شافعی مذهب واجب می‌شمرند (ابن عاشور، ج ۳: ۲۶۹-۲۶۸). در حنفیه نیز اگر چه دقیقاً مشخص نیست اما از واژه مامور استفاده شده که به نوعی لزوم را می‌رساند و برخی مانند جصاص با استناد بدان وجوب را فهمیده‌اند.

در هر حال مشورت بر حاکم طبق مفاد آیه و ادبیات قرآنی لسان لزوم دارد و از نظر حکم فقهی حداقل، مستحب موکد و حداکثر واجب است که اگر دومی پذیرفته نشود اولی به شکل قدرت مندی خودنمایی می‌کند و محدوده مشارکت سیاسی را قدرتمند می‌سازد.

استدلال به مفاد آیه ۱۵۹ سوره آل عمران

این آیه (فبما رحمۃ من الله لنت لهم ولو كنت فظا غليظ القلب لانفضوا من حولك فاعف عنهم واستغفر لهم و شاورهم فی الامر فاذا عزمت فتوکل علی الله ان الله یحب المتوکلین) دومین آیه‌ای است که اهمیت فراوان در منظومه شورا و نسبتش با مشارکت سیاسی دارد. این آیه درباره جنگ احد در روزهای پس از اتمام جنگ نازل شده است. طبری درباره شأن نزول آیه می‌نویسد پیامبر اکرم (ص) چون از نزول قریش در دامنه‌ی کوه احد آگاه شد به اصحاب خود فرمود نظر مشورتی بدهید که چگونه عمل کنیم. عده‌ای گفتند که به‌سوی آنان از شهر خارج شویم. انصار گفتند ای پیامبر هرکس به دیار ما حمله کرده است شکست نخورده‌ایم. حال آن‌که امروز شما هم در میان ما هستید. پیامبر بر آن بود که در مدینه بماند و به دفاع بپردازد ولی پس از آن‌که از عبدالله ابن ابی سلول مشورت طلبید وی عرض کرد ای پیامبر ما را از بهشت محروم مکن. پیامبر (ص) علی‌رغم میل خود لباس رزم پوشید و با مردم به‌سوی احد حرکت کرد (طبری، ۱۴۰۸ ق، ج ۲: ۶۰).

در این آیه با وجود وقایع اندوهناک احد که به اذهان از جمله پیامبر اکرم نادرست بودن عمل به نتیجه شورا و خرد جمعی متخذ از آن را تداعی می‌کرد بر سیره قبلی پیامبر در مشورت با مردم و مشارکت دادن آن‌ها در تصمیمات سیاسی گرچه آثار نامطلوبی هم داشته باشد تأکید می‌شود. در استدلال به این آیه باید به چند پرسش پاسخ داده شود و اثبات گردد. این‌که مقصود از امر اعم از وسایل مربوط به جنگ است یا نه؛ این‌که امر شاور هم دال بر وجوب است یا استجاب، که در آیه پیش درباره‌اش سخن گفته شد؛ خطاب فقط متوجه پیامبر (ص) است یا اختصاص به ایشان ندارد، در پاسخ به این پرسش‌ها در تفاسیر و صاحب‌نظران دیدگاه‌های گوناگونی وجود دارد.

در این آیه نکته نخست آن است که امر تمامی امور سیاسی اجتماعی است. زیرا از لحاظ ادبی الف و لام، الف و لام جنس و نه عهد است. از نظر متعارف عرفی نیز شامل جمیع مسائل اجتماعی می‌شده و نه فقط جنگ و جهاد. اکثریت قاطعی از تفاسیر نیز بر عمومیت آن نظر داده‌اند که پیش‌ازاین بیان شد. نکته دیگر آن است که آیه اختصاص به پیامبر ندارد. امری که تقریباً مورد اجماع تمام تفاسیر است. در میان مفسران معاصر اهل سنت ابن عاشور در التحریر و التئویر پیامبر را مأمور به شورا دانسته است (ابن عاشور، ج ۳: ۲۶۸).

لزوم/عدم لزوم عمل به نظر شورا: نکته اصلی در این جا مسئله لزوم یا عدم لزوم عمل به نظر شورا و نتیجه ناشی از مشارکت سیاسی است. رویکرد مشارکت و اکارگزارانه بالاجمال معتقد به لزوم عمل به نتیجه شورا در کلان قضیه و امور کلان است و با نگاهی عطف به دوره غیبت معصوم معتقد است که چه بسا این لزوم را در زمان معصوم حداقل پس از ائمه رسول و معصوم (آن گونه که برخی مفسران هم گفته‌اند) (فضل الله، ج ۶: ۳۴۷-۸۱)

۳۴۴). نیز بتوان استیفا کرد ولی اگر دوران حضور معصوم را هم نپذیریم در دوران غیبت دیگر هیچ محذوری وجود ندارد. بدین ترتیب بر آن است که عبارت **فاذا عزم** دلالت بر عزم پیامبر و رهبر جامعه دینی پس از مشورت با اعضای شورا بر عمل به نتیجه شورا دارد. درواقع از این منظر عزم دارای متعلق محذوفی است که می‌تواند عزم علی را یک یا عزم علی تنفیذ رای الشورا باشد. از آن جا که مخالفت با نظر اکثریت شورا نقض غرض است پس درواقع لزوم عمل به نتیجه شورا را می‌رساند. البته رای شورا دارای تفصیل است و سناریوهای مختلفی دارد اما لزوم عمل حداقل تمایل اکثریت قاطع را دربر می‌گیرد و بروز چنین تمایلی معمولاً و عادتاً معصوم را نیز قانع می‌سازد.

بر این پایه به تفصیل این نکات ورود می‌کنیم که باید به حل آن پرداخت. نخست آن که همان‌گونه که قبلاً نیز اشاره شد و پاره‌ای از تفاسیر نیز بدان نظر داده‌اند در رابطه با رسول گرامی اسلام است که بسیاری معتقدند مشورت پیامبر با امت امری لازم است اما تصمیم‌گیری با ایشان است. این گروه عبارت فاذا عزم فتوکل علی الله را دال بر اختیار تصمیم‌نهایی می‌شمرند. این تفاسیر علی‌الظاهر این رویکرد را به دوره غیبت نیز تسری می‌دهند. مثلاً مفاهیم القرآن، بر آن است که خطاب در آیه متوجه حاکم مستقر است که به او امر به مشورت و انتفاع از آن می‌شود. ضمن آن که آیه دلالتی بر وجوب عمل حاکم بر اساس رأی شورا ندارد و تصمیم‌نهایی بر اساس نظرات شورا با خود حاکم است.

این دیدگاه بر اساس پیش‌فرض‌های پسینی مانند عصمت و علم امام معتقد است که شورا و مشورت پیامبر و معصوم امری واقعی نبوده و دارای اغراض دیگر است. اغراضی مانند شخصیت دادن به امت، مشاوره برای استفاده از تأیید مردم، مشورت برای توجیه مشورت شونده‌گان، اتمام حجت با مشورت شونده‌گان، آماده ساختن مردم برای مورد مشورت واقع شدن، مشورت برای رشد فکری مردم، مشورت برای کشف استعدادها و شخصیت دادن به مردم بوده است.

در بررسی این دیدگاه از سوی دیدگاه رقیب چند نکته موردتوجه است. نخست آن که عصمت از خطا و علم در تمام جزئیات مربوط به امور روزمره معرکه آراست و شاید نتوان آن را تمام و کمال اثبات نمود. نمونه آن مربوط به جنگ بدر و تحذیر حباب بن منذر از بزگزیدن مکانی برای اتراق و پیشنهاد مکان دیگر و پذیرفتن رسول اکرم است (ابن سعد، ۱۴۱۰ق-۱۹۹۰م، ج ۳: ۲۷؛ ابن خلدون، ۱۴۰۸ق: ۴۱۲؛ طبری، ۱۳۸۷ق، ج ۳: ۹۶۰). در بحث علم امام هم گرچه در کلیت آن اجماع است اما باز در جزئیات اختلاف است و شاید نتوان علم به امور روزمره را به همیشه و در تمام موارد تسری داد. مگر پیامبر و خدا بخواهند و طبیعی است که در اکثریت موارد مسائل از مجرای عادی انجام می‌گیرد. نمونه آن را نیز می‌توان عدم اطلاع اولیه پیامبر از شتر گم شده در جریان جنگ تبوک (مجلسی، ۱۰۹/۱۸)، المغازی، ج ۳: ۱۰۱۰؛ السیره النبویه، ابن هشام، ج ۴: ۵۲۳

ری شهری، ج ۸، ۵۶۹؛ الصحيح من سیره النبی، ج ۱۰) دانست. ضمن آن که فاذا عزمت تفریع بر شاورهم بوده و منظور عزم بر اجرای تصمیم متخذ از شورا است حداقل در مواردی که موجب اقناع رسول و معصوم شود که به نظر می رسد قاعدتا هنگامی که شورا به دستور معصوم تشکیل می شود و اکثریت نظری می دهند این روند متضمن پذیرش پیشینی و اقناع پسینی ایشان است.

تفاوت ضمایر یعنی ضمیر جمع در شاورهم و ضمیر مفرد در عزمت نیز دلالت بر تصمیم انفرادی غیر از نظر شورا ندارد بلکه چون رهبری و صدور دستور به هر حال با معصوم مانند پیامبر و یا غیر معصوم است و او باید اجرا کند و به سلسله مراتب ذیل خود ابلاغ کند به طور طبیعی عزم به او منتسب شده است. زیرا اقتدار و اجرا با اوست.

اما حتی چنانچه این نکات فنی را نیز نادیده بگیریم باز در بحث اصلی ما یعنی مشارکت حداکثری تأثیر منفی ندارد و تأکید بر آن است. زیرا نشان می دهد پیامبر و معصومی که مرتبط با منبع وحی و عالم غیب است در امور الناس خود را ملزم به شورا و مشورت و دخالت نظر متخصصان و مردم می داند و بر طبق ظاهر عمل می کند و کتاب وحی نیز بر آن تأکید دارد. برخی وجوه، تأکید بر ضرورت عمل به نتیجه مشورت است. برخی وجوه نیز در صورت عدم عمل به نتیجه مشورت موجب نقض غرض است. در نهایت نیز حتی اگر نسبت به دوره حضور محذوری باشد اما در دوره غیبت قطعاً چنین محذوری وجود ندارد. برخی از مهم ترین تفاسیر نیز چنین تفکیکی را پذیرفته اند.

بر این اساس حتی اگر قائل باشیم مشورت رسول اکرم برای بهره جستن از افکار مردم نبود. از همین رو خداوند حق تصمیم گیری را تنها به آن حضرت واگذارد. می توان نسبت به دوره غیبت معصوم قائل به لزوم و وجوب شد و یا قائل به تفصیل حکم فقهی مشورت از لحاظ وجوب و استحباب میان امور کلان و جزئی شد. و بر آن شد که گرچه از امر در آیهی مزبور بیش از رجحان فی الجمله فهمیده نمی شود اما چون کارهای کلان مملکت برای غیر معصوم بدون مشورت به سامان نمی رسد و «ما لا یتم الواجب الا به فهو واجب» در چنین مواردی مشورت واجب است. چنان که تفسیر تسنیم هم بر این نظر است (جوادی آملی، ۱۳۸۸، ج ۱۶: ۱۳۴).

البته می توان به لزوم مشورت و لزوم عمل به نتیجه آرای شورا پس از اقناع رسول و معصوم و عدم وجوب عمل به رأی شورا بدون اقناع رسول و معصوم قائل شد. همان طور که نظر صاحب تفسیر من وحی القرآن چنین است (فضل الله، ج ۶: ۳۴۷-۳۴۴) که دیدگاه معقول و پسندیده ای به نظر می رسد و نظر نهایی پژوهش در این مقوله است.

بر این پایه همان‌گونه که گفته شد دسته‌ای از تفاسیر و مفسران آیه، و پاره‌ای پژوهشگران (ارسطا و حسین شیخ الملوک، ۱۳۹۵) برآنند که هم اصل شورا لازم است و هم تقید به نتیجه شورا حداقل در مواردی که ترکیب کمی و کیفی آرا به‌گونه‌ای است که پیامبر و معصوم را قانع سازد که طبیعتاً مبتنی بر رای اکثریت است بر پیامبر لازم است. حداقل رفتار پیامبر چنین نشان می‌دهد. مصداق و موردی وجود ندارد که پیامبر از عمل به نتیجه شورا سرباز زده باشد. از این‌رو حتی اگر در مورد معصوم نپذیریم اما عمل بر طبق رای شورا در کلیت بر حاکمان غیر معصوم لازم است. زیرا با نگاهی به قرآن و سیره پیامبر و شان نزول آیه متوجه می‌شویم که با آن عواقب سخت و ناگواری که شورای احد پیش آورد و آن ضربه‌ای که به مسلمانان وارد شد و آن بزرگانی که از دست داد و نزدیک بود که متلاشی شوند و این همه از آثار شورا بود. با وجود این باز آیه‌ی قرآن اصل شورا را تحکیم می‌کند زیرا پایه اجتماع اسلامی است و امت اسلامی باید به عالی‌ترین صورت اجتماعی باقی بماند. همیشه رهبری پیامبر و اوصیاء در میان نیست پس باید با شورای اهل نظر و آشنا و مؤمن به معنای اسلامی امت را اداره کنند. گرچه میان مسلمانان مانند احد اختلاف افتد.

بر این پایه نظر پژوهش آن است که آیه با توجه به مجموعه سیاق، دلالت بر وجوب و لزوم حداقل در لسان قرآن دارد زیرا که دوری از گناه و اقامه نماز از واجبات است. و توکل و انفاق دارای مصادیق واجب و مستحب‌اند اما زندگی مؤمن نمی‌تواند عاری از آن دو باشد. از این‌رو این نکته که برخی گفته‌اند آیه به سه وصف اساسی واجب عبادی یعنی نماز، واجب اقتصادی یعنی زکات و انفاق و واجب سیاسی یعنی شورا اشاره کرده است (قاضی‌زاده، همان: ۲۸۳). امری درست است. زیرا کلام از جانب خداوند و در توصیف ویژگی‌های مؤمنین و، بیان‌کننده صفاتی است که ملازم ایمان است. بدین ترتیب ظهور کلام از اخبار محض به انشاء در مقام اخبار تبدیل می‌شود. نظیر این مطلب در موارد دیگر از سوی فقها استدلال شده است.

بر این اساس ظهور آیه شریفه بر الزام پیامبر به شورا ناظر است. همچنان‌که در علم اصول بیان می‌شود که ظهور اطلاقی صیغه امر دال بر است مگر آن که قرینه‌ای بر خلاف باشد. اما دو نکته یا اشکال در آیه تقویت‌کننده احتمال استحباب و یا اباحه است که باید پاسخ داد. نکته اول آن است که مسأله مشورت با امت در سیاق امور استحبابی ذکر شده است چرا که در حکم قبلی یعنی عفو و استغفار پیامبر برای امت واجب نیست و ظهور سیاقی آیه نشانگر ظهور «و شاورهم» در استحباب می‌شود. در پاسخ می‌توان گفت که قرینه‌ای بر استحباب وجود ندارد و قرینه خارجه‌ای هم نداریم. بالعکس ظهور امر در آن دو دال بر وجوب است. یعنی مشخص نیست که دو جمله ((فاعف عنهم واستغفر لهم)) دال بر استحباب عفو و استغفار باشند؛ بلکه چون فعل امر هستند و امر نیز ظاهر در وجوب است، باید گفت که این دو جمله نیز دلالت بر وجوب می‌کنند؛ بنابراین برای اثبات استحباب عفو و استغفار باید دلیل معتبری ارائه گردد، در حالی که دلیلی ارائه نشده است.

ضمن آن نمی توان با استناد به ظهور سیاقی آیه، از ظهور لفظی فعل امر ((شاور)) در وجوب مشورت دست برداشت؛ از این رو ظهور لفظی بر ظهور سیاقی مقدم است. همچنین جملات ((فاعف عنهم))، ((استغفرلهم)) و ((شاورهم فی الامر)) در سیاق واحد وارد نشده اند زیرا قرآن بسیاری از واجبات و مستحبات را در ردیف هم ذکر می کند مانند: ((فاقرؤوا ما تیسر منه و اقیموا الصلاه و اتوا الزکاه و اقرضوا الله قرضاً حسناً)) (مزمّل: ۲۰). با اینکه قرائت قرآن مستحب است و اقامه نماز واجب، همین مساله در رابطه با سلام و جواب سلام نیز که در سوره نساء: آیه ۸۶ آمده است نیز وجود دارد.

نکته دوم آن است که این احتمال وجود دارد که این آیه در مقام توهّم حظر آمده باشد و امر پس از حظر و یا در مقام توهّم حظر دال بر لزوم نیست. توضیح آن است که آثار نامطلوب غزوه احد که نتیجه مشورت پیامبر با مردم بود این انتظار را به وجود آورده بود که پس از پایان جنگ خداوند پیامبرش را از مشورت باز دارد. در این وضعیت امر به مشورت تنها دال بر جواز است و لزوم را نمی رساند. این اشکال نیز در صورت جداسازی آیه از ماجرای احد و یا انکار بحث اصولی عدم دلالت امر عقیب توهّم حظر بر وجوب، و نیز استناد به سیره مستمره پیامبر و بیانات ایشان درباره ی لزوم مشورت که مدلول آیه را مدد می رساند رنگ می بازد و از میان می رود.

از این رو در امرالناس و نه امرالله و امور عادی مثل معاملات و معاشرت که انجامش مباح و ترکش جایز است و امور اجتماعی که مبتنی بر تشخیص مردم و صلاح دید آنها است. از فایدا عزم که تفریع بر شاورهم فی الامر است می توان این گونه فهمید که چون در مشاوره رأی بر انجام کاری قرار گرفت باید عزم کنی و تصمیم قاطع بگیری، و نیز شک و تردید به خود راه ندهی و توکل به خدا کنی چون پس از مشورت و عزم امور و انجام آن به هر صورت از اختیار و اراده ی انسان بیرون می رود و در مجرای مشیت الهی واقع می شود. همان طور که تفاسیری چون پرتوی از قرآن (طالقانی، ج ۵: ۳۹۸)، روشن (مصطفوی، ۱۳۶۰، ج ۵: ۱۱۶) و التفسیر لکتاب الله المنیر (کرمی). نیز چنین برداشت و تفسیر کرده اند. البته رای شورا وجوه گوناگون می توان د داشته باشد که لزوم حداقل نتیجه منجر به اقناع رسول را در برمی گیرد.

برخی احادیث هم این نگره را تقویت می کند. از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله و سلّم) نقل شده که فرمود: «اذا کان امرائکم خیارکم و اغنیائکم سمحائکم و امرکم شوری بینکم فظہر الارض خیر لکم من بطنها و اذا کان امرائکم شرارکم و اغنیائکم بخلائکم و کم یکن امرکم شوری بینکم فبطن الارض خیر لکم من ظہرها» (ترمذی ۳/ ۳۶۱، تحف العقول / ۳۶۱).

روایت دیگری از امام رضا است که می‌فرماید: و عن معمر بن خلاد قال: هلك مولى لأبى الحسن الرضا عليه السلام يقال له سعد، فقال: «أشتر علىَّ برجل له فضل و أمانة؟». فقلت: أنا أشير عليك! فقال شبه المغضب: «إن رسول الله كان يستشير أصحابه ثم يعزم على ما يريد الله» (برقی، ج ۲: ۶۰۱).

در تبیین معنای اراده خدا از خارج و به لحاظ تاریخی می‌دانیم که پیامبر هیچ گاه مشورتی ننمود که پس از مشورت خلاف نظر اکثریت عمل نموده باشد. بنابر این منظور از اراده خدا همان عمل به نظر منتج از شورا می‌است که اقناع‌کننده و حجیت‌آور برای معصوم و رسول باشد.

سیره معصومین در تمسک به شورا و مشورت در مشارکت سیاسی :

در تکمیل بحث شورا و نسبت آن با مشارکت سیاسی از آن جا که روش پژوهش تفسیر موضوعی است که تفسیری جامع‌نگر است به سیره و روش معصومان به‌ویژه پیامبر اکرم اشاره می‌کنیم. سیره مستمر و همیشگی پیامبر مشورت با مردم بود و از این‌رو نمونه‌هایی از مشورت‌های آن حضرت که گاه به شکل مشورت فردی و گاه جمعی و شورا و یا جمع مشاوران بوده است بدون تفکیک به اختصار بیان می‌شود. البته طبیعی است که اگر در میان جمع بزرگی از مسلمانان و در مقام اخذ نظر بوده شورای نهادی است. اگر فردی است مشورت است و اگر جمع محدود و برگزیده است مشورت با گروه مشاوران می‌تواند تلقی شود.

۱. پیامبر در جنگ بدر در سه مورد مشورت کرد. اول: درباره اصل جنگ با وجود آن‌که به نظر می‌رسد خود حضرت تمایل به خروج داشتند با اصحاب مشورت کرد. که این مشورت طبق نصوص و گزارشات تاریخی به شکل شورا و یا در میان عموم مردم بوده است. پیامبر پس از آگاهی از اقدام قریش با سپاهیان خود مشورت کرد. ابتدا ابوبکر و عمر، به ترتیب، برخاستند و گفتند: «نجنگیم، به خدا سوگند! قریش از هنگامی که عزیز شده، دلیل نشده و از زمانی که کافر شده، ایمان نیاورده و تسلیم نخواهد شد، بلکه با قوت تمام خواهد جنگید». سپس مقداد بلند شد و عرض کرد: «ای رسول خدا! ما همانند قوم بنی اسرائیل نیستیم که به پیامبر خود حضرت موسی گفتند: (فَاذْهَبْ أَنتَ وَ رَبُّكَ فَقَاتِلْ إِنَّا هَاهُنَا قَاعِدُونَ)؛ «تو و خدایت بروید و خودتان جنگ کنید و ما اینجا درنگ می‌کنیم». پس از این گفتگوها پیامبر از یارانش و به‌ویژه «انصار» درخواست مشورت نمود. بدان جهت که آنان اکثریت داشتند و نیز، در بیعت عقبه تعهد بر یاری و حمایت پیامبر کرده بودند و پیامبر نیز نگران آن بود که آنان تنها در مدینه و نه در بیرون از مدینه خود را ملزم بدان تعهد و یاری بدانند. اما سعد بن معاذ بلند شد و بر جمایت همه جانبه انصار تاکید کرد. وی گفت: «من به نمایندگی از انصار پاسخ می‌دهم. گویا منظور شما، ما هستیم؟». پیامبر فرمود: «بله». سعد گفت: «ما به شما ایمان داریم و شما را تصدیق می‌کنیم و هر آنچه از اموال ما می‌خواهی، بگیر. به خدا! اگر دستور فرمایی که وارد این دریا شویم، نافرمانی نخواهیم کرد».

پیامبر اعظم(ص) از سخنان سعد خوشنود گردید، بلافاصله دستور حرکت صادر کرد و فرمود: «در سایه برکت خداوند حرکت کنید. خداوند پیروزی بر یکی از دو طایفه (کاروان تجاری یا گروه نظامی) را به من وعده داده است» (واقعی، ۱۴۰۹، ج ۴۷: ۱، طبری، ج ۲: ۱۴۰ و ۱۸۹).

البته ممکن است اشکالی قرآنی تفسیری بیان گردد. بدین گونه که درباره تصمیم پیامبر و رد شورایی یا مشورتی بودن آن به آیات نخستین سوره انفال که مرتبط با جنگ بدر است به ویژه آیه پنجم استناد شود و خروج از مدینه به قصد جنگ به دستور خدا منتسب شود همان گونه که ظاهر آیه بیان می دارد. در این جا دو پاسخ به نظر می رسد. نخست آن که در هیچ یک از نقل های تاریخی این که پیامبر به مردم تصمیم و نظر خداوند برای خروج را پیش از شورا و مشورت ابلاغ کرده باشد یا سخنی که دلالت بر اراده الهی برای خروج گفته باشد دست نیست. اما مشورت و تشکیل شورا نصوص تاریخی دارد. بنابر این حتی اگر چنین دستوری هم بوده باشد پیامبر تا پیش از موافقت اکثریت مردم سخنی به میان نیاورده است. پاسخ دوم با توجه به ملاحظات تاریخی این است که آیه مربوط به پس از پایان جنگ و اختلاف بر سر غنائم است و از اراده تکوینی خداوند از مجرای عوامل عادی مانند موافقت اکثریت حکایت می کند. چنان که به مخالفت و کراهت گروهی از مؤمنان برای خروج اشاره دارد که امری تاریخی است. از این موارد نیز در قرآن فراوان است مانند آیه و ما رمیت اذ رمیت و لکن الله رمی (أنفال: ۱۷). بنابراین آیه نافی شورای تصمیم گیر در این باره نیست و از اجرای اراده الهی از مجرای شورا یا تطبیق تکوینی اراده الهی و اراده برخاسته از مشورت و شورا بر یکدیگر حکایت دارد.

دوم: در انتخاب و تعیین موضع نبرد با اصحاب به صورت شورا مشورت کرد. هنگامی که سپاه اسلام در نزدیکی چاه های بدر فرود آمدند، در این محل رسول خدا از یاران خود درباره محلی که فرود آمده بودند مشورت خواست. حُباب بن منذر گفت ای رسول خدا آیا به دستور خدا در اینجا سپاه را مستقر نمودید رسول خدا فرمود نه چنین نیست. بلکه باید طبق تدبیر جنگ و سیاست نظامی عمل کرد. حباب بن منذر گفت اینجا جای مناسبی نیست، بفرمای تا: سپاه اسلام پیش روند و در کنار نزدیک ترین چاه فرود آمده و چاه های دیگر را تخریب و یک چاه باقی گذاشته و حوضی پر از آب، و رسول خدا به نظر او عمل نمود (ابن هشام، ۱۴۱۸، ج ۲: ۲۵۸، طبری، ۱۴۰۸، ج ۲: ۲۰۰). سوم: درباره اسیران جنگ بدر با بزرگان اصحاب و به صورت جمعی مشورت کرد (واقعی، ج ۳: ۹۲۶) که بالاتفاق پذیرش فدیة را رای دادند که حضرت همان گونه عمل نمودند.

۲. در جنگ احد پیامبر شورایی تشکیل داد و از نحوه برخورد با لشکر قریش مشورت کرد. عبدالله بن ابی نظریه دفاع در شهر مدینه را پیشنهاد داد، و روسای قبایل آن را تأیید کردند. پیامبر (ص) هم موافق بود؛ اما جوانان با این نظر مخالفت شدید کردند (واقعی، ج ۱: ۲۱۱). پیامبر (ص) به رغم میل باطنی و اعتقاد به صحت تاکتیک

دفاعی در مدینه، رأی آنان را پذیرفت و در نهایت بر اساس شورا و مشورت نظر جوانان را که اکثریت داشتند عملی نمود.

۳. در جنگ احزاب نیز رسول الله بر پایه مشورت و نظر شورا پیش رفت. هم در نحوه مواجهه با قریش مشورت کرد که عده‌ای پیشنهاد دادند که در داخل شهر و از نقاط مرتفع و برج‌ها بر دشمن بتازند. اما سلمان فارسی گفت: «سرزمین ما (ایران) هرگاه با هجوم ناگهانی و نابهنگام دشمن مواجه شود، در اطراف شهر خندق عمیق حفر می‌کنند و با احداث سنگرها و پرتاب تیر از برج‌ها، از شهر دفاع می‌کنند». این پیشنهاد، به اتفاق آرا تصویب شد (طبری، ج ۲: ۲۲۴) و به اجرا درآمد (واقعی، ج ۱: ۴۴۴). همچنین قبایلی خواستار یک سوم میوه های مدینه در ازای شرکت در جنگ و یاری مسلمانان بودند که پیامبر بعد از مشورت با بزرگان از یاران آن را نپذیرفت.

مشورت در پیکارهای بنی قریظه و بنی نضیر (بیهقی، ج ۹، ص ۲۱۸). در ماجرای صلح با قریش در حدیبیه (تفسیر ابن کثیر، ج ۱، ص ۲۲۰). در غزوه طائف (حلبی، ج ۳، ص ۱۶۱) و غزوه تبوک (فتح الباری، ۸۲/۱۰ - ۸۳). از دیگر مواضع تمسک رسول خدا به شورا است.

نتیجه گیری

نگرش به مقوله مشارکت سیاسی نکته چالشی در تفسیر سیاسی-موضوعی است که در چند آیه قرآن بدان اشاره شده است. از سوی دیگر شورا یکی از مفاهیم جدی مرتبط با موضوع مشارکت سیاسی و تعیین کننده حدود و ثغور آن است. به نوعی که نوع نگرش بدان در رهیافت قرآنی و متون دینی تأثیر اساسی بر رویکرد مطلوب در مشارکت سیاسی در دولت دینی دارد.

رهیافت واکارگزارانه (حداکثری مشروط) در رابطه با آیات شورا و نسبت به مشارکت سیاسی، در مرحله انتخاب رهبر با وجود پذیرش نص و نصب الهی اما برای مشارکت سیاسی مردم موضوعیت نیز (علاوه بر طریقت) قائل است. بر اساس آیات شورا مشورت با مردم و یا نمایندگان مردم امری تزیینی و حاشیه‌ای قلمداد نمی‌شود. هم مشورت امری لازم است و هم التزام به مشورت و نتیجه‌ای که از مشورت برمی‌خیزد بالاجمال امری ضرور است. زیرا نفس تشکیل شورا توسط معصوم نشان‌دهنده التزام اجمالی پیشینی معصوم به نتایج آن است. حداقل در مواردی که اکثریت قاطعی درباره یک نظر وجود دارد و موجب اقتناع معصوم می‌گردد. البته در مورد معصوم و امام منصوص معصوم اگر درباره التزام به نتیجه مشورت تردیدی وجود داشته باشد و یا دلایلی آن را خدشه‌دار سازد در غیر معصوم چنین دلایلی وجود ندارد و تبعیت از نتیجه مشورت حداقل در امور کلان قطعی است. بر این پایه در عصر غیبت، مشارکت سیاسی عمومی و مشورت با مردم هم در انتخاب رهبری است و

هم در جریان تصمیمات سیاسی به نحو الزامی جاری می‌شود. البته مشروط به رعایت شرایط و زمینه‌های پیشینی در انتخاب رهبر و روند حکومت‌داری است اما به‌هرحال توجه به انظار عمومی و مشارکت آن در روندهای تصمیم‌گیری و تصمیم‌سازی بنابراین تفسیر سیاسی از قرآن و رهیافت به کلام سیاسی شیعی امری ضرور و لازم است و شرعیت حدوث و بقای دولت دینی با آن گره خورده است و تحول در برخی تفاسیر می‌تواند رویکرد تازه‌ای در برخی راهکارهای حکمرانی سیاسی-دینی پدید آورد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارد.

منابع

۱. قرآن کریم.
۲. نهج البلاغه.
۳. ابن حبیب. (۱۳۸۴/۱۹۶۴). المُنَمَّقُ فی اخبار قریش، چاپ خورشید احمد فاروق، حیدرآباد: دکن.
۴. ابن منظور. (۱۴۰۸ ق). لسان العرب، بی‌جا: دار احیاء التراث العربی.
۵. ابن هشام. (۱۴۱۸ ق). سیره النبویه، چاپ ۶، بیروت: دارالکتب العربی.
۶. اراکی، محسن. (۱۳۸۸). جایگاه شورا در انتخاب حاکم اسلامی، حکومت اسلامی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۳۸۸.
۷. ارسطو، محمدجواد و حسین شیخ‌الملوک. (۱۳۹۵). ادله عقلایی لزوم مشورت در حکومت اسلامی با رویکردی بر سیره امام خمینی (س)، پژوهشنامه متین، سال هجدهم، شماره ۷۳، زمستان ۱۳۹۵.
۸. ازرقی، ابوالولید محمد بن عبدالله بن احمد. (۱۳۶۸). اخبار مکه و ماجاء فیها من الآثار، تحقیق: رشدی الصالح ملحس، ترجمه و تحشیه: محمود مهدوی دامغانی، تهران: بنیاد.
۹. السید، رضوان. (۱۳۸۵). شورا؛ بین نص و تجربه تاریخی. مترجم: مرادی، مجید؛ علوم سیاسی ۱۳۸۵ شماره ۳۶، (۱۹۹ تا ۲۱۶).
۱۰. الشاوی، محمدتوفیق. (۱۴۱۴). الشوری اعلی مراتب الدیمقراطیه، قاهره، الزهرا لاعلام العربی.

۱۱. ایزدهی، سیدسجاد. (۱۳۹۶). مشارکت سیاسی در فقه‌سیاسی شیعه، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۲. بازرگان، عبدالعلی. (۱۳۷۸). شورا و بیعت: حاکمیت خدا در حکومت مردم، تهران: سهامی انتشار.
۱۳. پای، لوسین. (۱۳۷۰). فرهنگ سیاسی و توسعه سیاسی، ترجمه مجید محمدی، نامه فرهنگ، شماره ۶ و ۵، سال دوم.
۱۴. جلیلی، سیدهدایت. (۱۳۷۲). روش‌شناسی تفاسیر موضوعی قرآن، تهران: کویر.
۱۵. جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). تفسیر تسنیم، تحقیق: عبدالکریم عابدینی، قم: اسراء.
۱۶. خلوصی، محمدحسین. (۱۳۹۵). شاخص مشارکت سیاسی در الگوی پیشرفت/اسلامی، قم: موسسه امام خمینی.
۱۷. راش، مایکل. (۱۳۸۳). جامعه و سیاست، ترجمه منوچهر صبوری، تهران: سمت.
۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۰۴ق). المفردات فی غریب القرآن، بی‌جا: دفتر نشر.
۱۹. رحمانی، ناصرعلی. (۱۳۹۴). راهکارهای فقه‌سیاسی شیعه برای گسترش مشارکت سیاسی، قم: المصطفی.
۲۰. سبحانی، جعفر. (۱۴۲۷ق). مفاهیم القرآن، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۲۱. سیدباقری، سیدکاظم. (۱۳۹۷). حق مشارکت شهروندان و آزادی سیاسی با تأکید بر قرآن کریم پژوهش‌های سیاست اسلامی/سال ششم/شماره چهاردهم/۱۳۹۷، ۶۵-۴۱.
۲۲. صدر، سید محمدباقر. (بی تا). المدرسه القرآنیه، بی‌جا.
۲۳. صدوق، محمدبن علی بن بابویه. (۱۴۱۳ق). من لایحضره الفقیه، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چ ۲.
۲۴. طبری، محمدبن جریر. (۱۴۰۸ق). تاریخ طبری، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ ۲.
۲۵. عبدخالق، فرید. (۱۹۹۸). فی الفقه السیاسی الاسلامی، قاهره: دار الشروق، ۱۳۱۹ق، ۱۹۹۸.

۲۶. عبدالستار، فتح الله. (۱۴۱۸ق). *المدخل فی التفسیر الموضوعی*، قاهره: دارالتوزیع، نشر الاسلامیه، چاپ سوم.
۲۷. عطارزاده، مجتبی؛ مهدی راستی. (۱۳۹۳). «شورا و دموکراسی در اندیشه سیاسی معاصر شیعه». *رهیافت انقلاب اسلامی*، ش ۲۷.
۲۸. علیخانی، علی اکبر. (۱۳۷۷). *مشارکت سیاسی*، تهران: سفیر.
۲۹. فیرحی، داود. (۱۳۷۷). «مفهوم مشارکت سیاسی». *علوم سیاسی*، سال اول، شماره اول.
۳۰. فیرحی، داود. (۱۳۸۸). *توفیق محمد الشاوی و نظریه عمومی شوری در اسلام*. مجله سیاست، دوره ۳۹، شماره ۱ - شماره پیاپی ۱.
۳۱. قاضی زاده، کاظم. (۱۳۸۶). *سیاست و حکومت در قرآن*، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، چاپ سوم.
۳۲. قرشی، سیدعلی اکبر. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ ششم.
۳۳. مسعودی، علی بن حسین. (۱۹۷۹). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، بیروت: چاپ شارل پلا، ۱۹۶۵ - ۱۹۷۹.
۳۴. مصطفوی، حسن. (۱۳۶۰). *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۳۵. مصفا، نسرین. (۱۳۷۵). *مشارکت سیاسی زنان در ایران*، تهران: وزارت امور خارجه.
۳۶. میراحمدی، منصور. (۱۳۹۳). *اسلام و دموکراسی مشورتی*، تهران: نشر نی، چاپ سوم.